

УДК 370.181. 5 (09)

*НІНА ГОРДІЙ, кандидатка педагогічних наук, доцентка
кафедри теорії і методики дошкільної освіти,
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка, Україна
ORCID ID 0000-0002-4438-2595
hordei1960@gmail.com*

ФОРМУВАННЯ ЕТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗА ДОПОМОГОЮ КАЗКОТЕРАПІЇ

*NINA HORDII, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate
Professor of Theory and Methodology of Preschool
Education Department, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv
National Pedagogical University, Ukraine*

FORMATION OF ETHICAL VIEWS IN CHILDREN OF PRESCHOOL AGE WITH THE HELP OF FAIRY TALE THERAPY

У статті розкрито питання формування етичних уявлень у дітей дошкільного віку за допомогою казкотерапії. На всіх етапах суспільного розвитку мораль є важливим регулятором людської поведінки, людських взаємин. Ефективність морального виховання залежить від правильно організації діяльності дітей, від умілого поєднання з методами переконання, накопиченням позитивного морального досвіду. З огляду на це актуальним і своєчасним є запровадження в освітній простір закладу дошкільної освіти методу казкотерапії. Автором доведено, що казкотерапія як метод впливу дозволяє взяти з казкової історії її прихований потенціал, а пережиті казкові ситуації допоможуть дошкільникам позбавитися агресії, замкнутості, психологічно й морально підготуватися до реальних життєвих проблем.

Ключові слова: діти дошкільного віку, етичні уявлення, казкотерапія, казкові ситуації.

Summary. The article reveals the issue of forming ethical ideas in preschool children with the help of fairy tale therapy. At all stages of social development, morality is an important regulator of human behavior, human relations. The effectiveness of moral education depends on the proper organization of children's activities, on

the skillful combination with methods of persuasion, the accumulation of positive moral experience. In view of this, the introduction of the method of fairy tale therapy into the educational space of a preschool education institution is relevant and timely. Fairy tale therapy, as a method of influence, allows you to take from the fairy tale history its hidden potential, and experienced fairy tale situations will help preschoolers get rid of aggression, isolation, psychological and moral preparation for real life problems.

Key words: preschool children, ethical ideas, fairy tale therapy, fairy tale situations.

Мета: обґрунтувати ефективність використання методу казкотерапії як засобу формування етичних уявлень дітей дошкільного віку.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Морально-етичне виховання дошкільників – це складний і довготривалий процес, який охоплює весь період дитинства і продовжується в дорослому житті, розглядається в його кінцевому результаті як сформованість морально-етичної вихованості. Це визначається законами України "Про освіту", "Виховання в майбутніх громадян високих моральних якостей", "Про дошкільну освіту". Від того, як виховуються маленькі громадяни, залежить майбутнє всієї країни, тому дуже важливо сьогодні приділяти велику увагу даній

проблемі, адже світ перемінюється, наука невпинно поступається вперед, а одвічні моральні людські цінності, виплекані народною педагогікою, залишаються назавжди. Педагоги, науковці стверджують, що саме в дошкільному віці формуються базові якості особистості: чуйність, доброта, чесність, турботливість, щирість, вірність, любов, повага до людей, працьовитість, які забезпечують моральний розвиток особистості.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання морального виховання дошкільників розглядалося такими педагогами: Й. Песталоцці, С. Русовою, К. Ушинським, Ф. Фрєбелем. Продовження воно знайшло у працях Ш.Амоношвілі, І. Беха, Л. Венгера, О.Запорожця, О. Захаренко, О. Кононко, Т.Поніманської, О. Савченко та ін., у діяльності котрих органічно поєднано педагогічні та психологічні погляди, що і забезпечують перспективу створення інноваційних освітніх систем, спрямованих на соціально-моральний розвиток особистості дошкільника.

Як показали дослідження О. Богданової, Л. Болотіної, А. Богуш, М.Бісів, О. Каплуновської, А. Карноухової, С. Ладивір, Л. Лохвицької, М.Машовець, О. Монке, В. Попової, Л. Романової та ін., ефективність морального виховання залежить від правильно організації діяльності дітей, умілого поєднання її з методами переконання, накопиченням позитив-

ного морального досвіду. У своїх працях вчені підкреслюють важливість виховання моральних почуттів дитини, розвитку моральних взаємин. Тому актуальним і своєчасним є запровадження в освітній простір закладу дошкільної освіти методу казкотерапії. У казці детально викладається певна схема дій, що послідовно виконується, і для дитини важливо засвоїти зв'язок між причинами і наслідками. Казкотерапія дозволяє "витягнути" з казкової історії її прихований потенціал і використовувати його на благо дитини в різних життєвих ситуаціях. На всіх етапах суспільного розвитку мораль є важливим регулятором людської поведінки, взаємин, а моральність (моральна практика) – одним із критеріїв оцінки чеснот.

Аналіз літератури з проблеми морально-етичного виховання (Т. Аболіна, В. Андрущенко, В. Горський, А. Гусейнов, О. Дробницький, В. Єфименко, В. Іванов, О. Лінчук, В. Лозовий та ін.) засвідчив, що значення термінів "мораль" та "етика" упродовж тривалого часу ототожнювали. Згодом, у процесі розвитку науки, суспільної свідомості, під мораллю стали розуміти реальні явища (звичаї суспільства, усталені норми поведінки, оцінні уявлення про добро, зло, справедливість тощо). Етику ж визначали як науку, що вивчає мораль. Але в повсякденному словживанні цієї відмінності у значенні не завжди дотримуються.

Звернемося до трактування понять "мораль", "моральне виховання", "етика". Так, у Тлумачному словнику з інформаційно-педагогічних технологій "мораль" (з латини – звичай, воля, закон, властивість) – це система поглядів, уявлень, норм, оцінок, форма суспільної свідомості, громадський інститут, який виконує функцію регулювання поведінки людей (Крупський, Михалевич, 2010).

В Українському педагогічному словнику "мораль" (лат. *moralis* – моральний, від *mos* – звичай) – одна з форм суспільної свідомості; система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей (Гончаренко, 1997).

На думку Т. Поніманської, "мораль" (лат. *moralis* – моральний, від

mos (moris) – звичай, закон, властивість) – система поглядів, уявлень, норм, оцінок, які регулюють поведінку людей, форма суспільної свідомості (Поніманська, 2004).

Л. Лохвицька зазначає, що "мораль" – це суспільне явище, одна з форм суспільної свідомості; сукупність норм, правил і принципів поведінки людей, система поглядів та уявлень, норм і оцінок, що зовнішньо регулюють, визначають й обмежують поведінку особистості, а "моральне виховання" трактує як цілеспрямований процес оволодіння дітьми моральними категоріями, цінностями, принципами, ідеалами, виробленими людством і прийнятими суспільством на рівні власних переконань, дотримання їх як звичних форм особистої поведінки. На думку вченої, "етика – наука про мораль, учення, що визначає притаманну даному суспільству сукупність принципів людської поведінки" (Лохвицька, 2014).

Важливе значення для формування наукових засад морального виховання мали проведені психологічні дослідження з проблем розвитку емоцій у дітей дошкільного віку (О. Запорожець, Я. Неверович), обґрунтування системи морального виховання дітей дошкільного віку в ЗДО і сім'ї (Р. Буре, А. Виноградова, Р. Іванова, В. Нечаєва, С. Козлова та ін.).

За даними наукових вислідів Л. Божович, Д. Ельконіна, Т. Коннікова, Є. Субботського, первинні етичні уявлення виникають у дітей на межі раннього та дошкільного віку, вони виступають основним матеріалом наочно-образного мислення, провідного виду мислення в період дошкільного дитинства. Етичні уявлення – найбільш адекватна віковим особливостям форма засвоєння суспільної моралі: кожна моральна категорія для дитини абстрактна, доки вона не втілиться в конкретні образи людей та події навколишньої дійсності. Саме для дітей дошкільного віку типовою і характерною є об'єктивна мораль. Надалі моральні уявлення, знання й судження дошкільника вивчаються вже в зіставленні з моральною поведінкою (О. Білан, С. Карпова, В. Котирло, О. Монке, Ю. Руденко та ін.), і

визначаються особливості, властиві дітям дошкільного віку: у розвитку моральні уявлення "випереджають" моральну поведінку (С. Карпова, Л. Петрушина, С. Якобсон та ін.); наявність моральних уявлень є необхідним, але не вирішальним фактором й умовою в дотриманні моральних норм (Т. Алексєєнко, Є. Арнаутова, А. Виноградова, О. Барабаш, О. Вишневецький, І. Гребенніков, О. Дрогобицький, О. Косарева, В. Малахов, Т. Науменко, В. Павленчик, В. Поставий, Т. Рєпіна та ін.).

У ході вивчення питань морального розвитку і виховання дошкільників проблема діагностики моральної вихованості самостійно не визначається, але елементи простежуються у використанні різноманітних методів і методик, спрямованих на виявлення етичних уявлень, почуттів і поведінки, а також у визначенні критерію моральної вихованості дошкільника (В. Котирло, С. Петеріна та інші).

Формування у дітей етичних уявлень багато в чому визначає розвиток їх почуттів і поведінку. Неправильні уявлення про дружбу, доброту, чесність, справедливість є причиною частих конфліктів між дітьми. Тому педагог, перш ніж організувати роботу з формування етичних уявлень, повинен з'ясувати, що діти знають про етику взаємин між людьми, який конкретний зміст вкладають вони у поняття "доброта", "дружба", "чесність", "справедливість".

Виклад основного матеріалу дослідження. Поєднуючи в собі моральну свідомість, моральну практику, моральні взаємини, мораль як складний феномен реалізується у реальному бутті людини, її повсякденній взаємодії з соціумом, природою, аналітичному баченні себе, своїх помыслів і дій. Щодо цього однаково важливі й усвідомлення норм і принципів загальнолюдської моралі та моралі середовища, у якому живе людина, і дотримання їх у повсякденній практиці, і послуговування ними в оцінці реалій суспільного буття, людських учинків, у тому числі своїх. Такі якості не передаються генетично, вони формуються у процесі соціалізації людини під впливом ба-

гатьох соціальних інститутів, передусім, у процесі виховання і самовиховання. Моральна особистість узгоджує свої дії з інтересами інших, керується критеріями загальнолюдських цінностей, відповідає за свої вчинки не лише перед законом, людьми, а й перед власною совістю. Саме на таких вимірах і базується етнопеддагогіка. У ній втілені моральні імперативи (настанови), критерії моральності, які включають доброту, чесність, щирість, вірність, любов, повагу, відвагу тощо, окреслюють обриси морального розвитку особистості. Моральний розвиток – рівень засвоєння уявлень про моральні норми, сформованості моральних почуттів і моральної поведінки.

Становлення уявлень особистості про світ, стосунки людей, про себе починається у дошкільному дитинстві одночасно з розвитком почуттів і моральних якостей (з раннього віку гуманізму, колективізму, любові до батьків тощо). Перші уроки моралі дитина засвоює у сім'ї, опановуючи з допомогою батьків норми порядності, доброти, працьовитості тощо. У процесі морального розвитку протягом дошкільного дитинства під впливом дорослих формується спрямованість особистості – система мотивів поведінки. Моральність є результатом засвоєння і внутрішнього прийняття моралі, яка набуває регулюючої сили, зумовлює поведінку людини, ставлення до світу і себе. Виявляється вона у вільному свідомому виборі способу дії і здатності до моральної поведінки.

За твердженням науковців (Богущ, Монке, 2002; Кишинська, 2017; Машовець, Карноухова, 2012; Поніманська, 2004), формування моральної поведінки відбувається у такій послідовності: життєва ситуація – морально-чуттєве переживання – моральне осмислення мотивів поведінки – моральний вибір учинку – моральний учинок – моральна спрямованість поведінки – моральна якість. Сформовані в дошкільному віці основи моральної спрямованості особистості значною мірою визначають подальше її життя, а виправити допущені батьками, педагогами помилки в моральному вихованні дітей

важко або неможливо. Моральне виховання – цілеспрямована взаємодія дорослого і дитини з метою формування моральних почуттів і якостей, засвоєння моральних норм і правил, розвитку моральних мотивів і навичок поведінки.

Зміст морального виховання підпорядкований вічним цінностям і конкретним потребам суспільства, які з плином часу змінюються. Засноване воно на принципах рівноцінності особистостей педагога і дитини, гуманістичності змісту і засобів виховання, довіри і поваги, створення позитивної емоційної атмосфери, творчої взаємодії педагога і дитини. Моральне виховання передбачає різноманітні впливи на думки, почуття, соціальну практику індивіда, його самовдосконалення. Цей процес поєднує в собі такі особливості: цілеспрямованість (полягає в чіткій окресленості мети педагогічних впливів); багатофакторність (передбачає виокремлення усіх чинників, які відіграють суттєву роль у процесі виховання); віддаленість у часі результатів роботи (виховання є тривалим процесом, результати якого не можуть бути досягнутими відразу); неперервність (полягає в систематичності взаємовпливів вихователя і вихованця); визначальна роль педагога (педагог має бути моральним взірцем для дитини); цілісність (передбачає внутрішню єдність усіх виховних засобів і впливів щодо формування моральної культури людини) (Казкотерапія..., 2011).

Моральне виховання з перших років життя дитини спрямоване на формування її моральної позиції, ціннісних орієнтирів, інтересів і потреб. Адже на цьому етапі закладаються основи морального розвитку особистості, розвиваються уявлення, почуття звички, які спрямовують подальше її удосконалення. Особливо значні зміни відбуваються у мотиваційній сфері дитини-дошкільника, що виявляються у розвитку моральних мотивів поведінки, а на етапі старшого дошкільного віку вони набувають супідрядності – підпорядкованості певній меті. Тому неувага до морального виховання в дошкільному віці не може бути компенсована

у подальші роки. Зовнішню культуру не можна відокремити від внутрішньої, і якщо між ними існує розрив, у якій сфері діяльності це не виявлялося б, усе ж ідеться про свідчення духовної неповноцінності особистості, що неминуче виявиться у стосунках з іншими.

Вихованість людини в широкому розумінні слова – це вміння додержувати (за будь-яких життєвих обставин) вимог моралі, етики й загальноприйнятих норм поведінки. Помітити її з першого погляду не просто в дорослої людини, однак зрозуміти, як вихована дитина дошкільного віку, набагато простіше: взаємозв'язок її внутрішньої культури і зовнішніх форм виявлення цілком очевидний, адже дитина за своєю природою емоційна, імпульсивна. Вона не здатна приховувати своїх бажань, безпосередня, тобто "подає себе" такою, якою вона є. І чим менша дитина, тим більш безпосередня. Культурні звички не формуються ізольовано від загального розвитку особистості. Конкретні етичні уявлення про культуру поведінки дитина засвоює разом з досвідом поведінки, нагромадженням багажу моральних понять. Тому, виховуючи дитину, не слід забувати про загальноприйняті зовнішні норми людського співжиття – ввічливість, пристойність, уміння триматися на людях. Адже найглибші думки, найкращі почуття не мають цінності для суспільства, не приносять користі, якщо вони не проявляються у відповідних формах, оскільки й зовнішні форми культурності, у свою чергу, впливають на зростання загальної культури, на розвиток дитини загалом. Якщо ми кажемо, що в дитини низький рівень культури, це означає, що їй бракує вихованості, тієї вихованості, від якої залежить уміння правильно поводитись удома, на людях, спілкуватися з дорослими й ровесниками, а також не вистачає товариськості, манери поведінки, що відбивають внутрішні властивості особистості – скромність, доброзичливість, стриманість, привітність, шанобливе ставлення до інших. Неправильно вважати дитину ввічливою тільки тому, що вона каже "дякую", виходячи з-за столу, а звертаючись до вихо-

вателя, вимовляє "будь ласка", – цього замало. Важливо знати, як вона поводить себе в повсякденні – з батьками, дорослими, однолітками.

Важливо, щоб будь-який прояв ввічливості спонукав добрими почуттями, був для дитини усвідомленою необхідністю, потребою. Л. Кольбергом доведено, що розвиток етичних уявлень залежить від специфічного досвіду індивіда, який дитина вносить з найближчого оточення, причому може оволодіти первинними нормами поведінки, не розуміючи їх морального змісту. У дошкільному віці притаманна висока здатність до наслідування – спостереження породжують образи: чим емоційніший образ, тим швидше він знаходить своє відображення у вигляді зовнішніх реакцій, а згодом переростає в особистісні якості.

Період дошкільного дитинства як період наслідування значною мірою визначає моральність особистості дорослої людини. Дослідження Д. Шатрова доводять, що надзвичайно важливим фактором у моральному розвитку дитини є сім'я, характер взаємин дорослих з дитиною. Члени сім'ї виступають носіями зразків поведінки та способів дій, системи цінностей – це те середовище, моральна атмосфера якого зумовлює ціннісні орієнтації дитини.

М. Боришевський зауважує, що етичні уявлення не виникають спонтанно, вони формуються у процесі життєдіяльності дитини, її спілкування з оточуючими. Уміння налагоджувати спілкування, входити в товариство однолітків, домовлятися з ними, висловлювати свої побажання, зважати на інтереси інших – перша сходинка на шляху розвитку загальнолюдських моральних якостей. Процес формування етичних уявлень у дітей має бути органічною складовою усєї виховної роботи, він повинен стати неперервним. Слід виховувати не тільки тоді, коли перед педагогом поставлені завдання навчити, пояснити, показати, поговорити, звернути увагу, а впливати постійно, щодня, щогодини.

Дорослі, котрі оточують дитину, мають керуватися моральними нормами. Вона відчуває довіру до вимог

дорослого, якщо бачить перед собою конкретні приклади його врівноваженості, ввічливості, справедливого ставлення до дітей і дорослих, усвідомлене значущість такої поведінки. Важливо донести до свідомості дошкільників, що пропонувані їм норми поведінки ґрунтуються на моральних цінностях українського народу: гуманності, милосерді, доброзичливості, працелюбності, правдивості, повазі до людей; їх потрібно змалечку прилучати до традицій народного етикету: привітатися, допомогти, нагодувати голодного, напоїти спрагло, відвідати хворого, починати день доброю справою.

Змістовний аспект етичного виховання представлений у програмах навчання і виховання дітей дошкільного віку: "Витоки мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку" (1997), "Програма та методичні рекомендації морально-етичного виховання дітей дошкільного віку" (2009), "Українське дошкільня" (2012), "Соняшник" (2014), "Дитина" (2016), "Я у Світі" (2019), "Впевнений старт" (2020) та інших.

Тому процес морального формування особистості, формування етичних уявлень – складний і довготривалий, який формується упродовж всього дошкільного віку. У кожний дошкільний період дитина виходить на якісно нові рівні морального розвитку, формуються нові вікові можливості:

1. Уявлення про моральні норми. Вони виникають уперше в молодшому дошкільному віці. П'ятирічний малюк виступає "захисником" норм поведінки.

2. Моральні почуття і мотиви поведінки. У старшому дошкільному віці моральні почуття і знання пов'язуються з почуттям обов'язку. Дитина у цьому віці здатна усвідомлювати моральний смисл своєї поведінки. Виникають перші внутрішні моральні інстанції (Л.Виготський) – прагнення поводитися згідно з моральними нормами не тому, що так вимагають дорослі, а тому, що це приємно для себе та інших.

Протягом дошкільного дитинства розвиваються такі внутрішні моральні якості: почуття власної гідності,

почуття сорому, почуття обов'язку. Важливе значення для засвоєння моральних норм має така особливість дітей, як прагнення до контакту з однолітками, що вдається задовольнити лише за умови дотримання моральних вимог і правил, орієнтації на можливість бути зрозумілим у колективі.

3. Звички моральної поведінки. Виховання моральної поведінки означає забезпечення єдності мотивів і дій особистості. У дошкільному віці починає формуватися ієрархія мотивів поведінки, які є свідченням моральної вихованості.

4. Основи соціальної компетентності. Про розвиток особистості дитини свідчить зміна її активності в соціальній ситуації. Ідеться про вплив середовища і ставлення до нього дитини. Розвиток моральної сфери особистості зумовлений емоціями і почуттями дитини, пов'язаний з прагненням зберегти позитивний образ "Я". Розвиток моральної сфери особистості в дошкільному віці можна представити як становлення інтегральної єдності і формування взаємозв'язків моральної свідомості, поведінки, взаємин, емоцій і почуттів. Її моральна поведінка заснована ще на недостатньому розумінні та прийнятті моральних норм і правил. Вони виконуються дитиною за наявності та схвалення з боку дорослих.

Дошкільник розуміє правила адекватної взаємодії з людьми і в сприятливих для себе умовах може вчиняти дії, орієнтуючись на ці правила. Індивідуальна емоційна зацікавленість у схваленні оточуючих призводить до розуміння необхідності відповідати позитивному еталону поведінки. Коли така потреба набуває особистісного сенсу, у дошкільнят виникає відповідальність як особистісна особливість, складаються основи відповідального ставлення до результатів своєї поведінки. У процесі становлення відповідальності розвивається здатність давати оцінку своїм окремим учинкам і поведінці в цілому як добре чи погано, якщо домінуючими мотивами поведінки є суспільні мотиви. Опановуючи рефлексію, дитина намагається аналізувати власну поведінку, проєктувати

свої дії на можливі реакції з боку інших людей. Незважаючи на те, що потреба чинити відповідно до правил набуває особистісного сенсу для дитини, її почуття відповідальності краще проявляється у присутності дорослого. Розвиток моральної свідомості відбувається в наступних напрямках: уточнення знань і уявлень про хороше і погане в поведінці; усвідомлення наслідків порушення моральних норм; освоєння головних етичних понять – їх усвідомлення, переживання і використання для оцінювання характеру моральних дій і вчинків; конкордація моральних знань і уявлень, емоційних взаємин і вчинків.

Основні закономірності морального виховання зумовлені певними особливостями засвоєння дитиною моральних цінностей:

1. Двосторонність процесу морального виховання. Дитина є співучасником виховного процесу, активно сприймає педагогічні впливи, а вихователь організовує процес морального виховання, орієнтуючись на особливості дитячого сприймання.

2. Тривалість процесу морального виховання. Результати педагогічного впливу не можуть бути виявлені відразу. Він вимагає безперервності і тривалості в часі. Проте вихователі вчасно відповідно до віку дитини повинні вирішувати завдання морального виховання, інакше такий процес відбуватиметься стихійно і результати будуть непередбачуваними. Ігнорування періодів, коли психічні реакції людини найчутливіші до найменших зовнішніх впливів, спричинює непоправні втрати в розвитку особистості.

3. Дієвість процесу морального виховання. Становлення взаємин дитини – одночасно її моральне виховання. Стосунки інших людей, свідками яких є діти, справляють на них враження лише тоді, коли вони мають до них стосунок. Дана закономірність засвідчує непродуктивність намагань виховувати дитину на відстороненій моделі взаємин, у які вона не включена.

4. Особистісний характер засвоєння моральних цінностей. Така особ-

ливість морального виховання вимагає зорієнтованості виховних впливів на індивідуальність кожної дитини. Позитивні її переживання, пов'язані з відповідними моральними вчинками, повинні поєднуватися з чітким ставленням до них педагога і колективу дітей. Важливе значення має стимулююча функція позитивної оцінки, адже дітям властиве прагнення бути хорошими. Позитивна оцінка заохочує до добрих учинків, забезпечує доброзичливий підхід однолітків, формує паростки колективної думки.

5. Здійснення морального виховання у процесі життєдіяльності дитини – невід'ємний компонент педагогічного процесу в ДНЗ. Він не може бути виокремленим у спеціальну діяльність, оскільки вся життєдіяльність дитини пов'язана з її моральністю.

Успішність морального виховання і формування етичних уявлень можливі за правильної організації його психолого-педагогічного супроводу, що ґрунтується на знаннях основних закономірностей цього процесу. На думку Л. Лохвицької, у програмі з морального виховання дітей дошкільного віку "Скарбниця моралі" ними є:

- білатеральність (двосторонність) – передбачає позицію дитини як активного співучасника виховного процесу, що сприймає інтегративно-педагогічні впливи і позицію дорослих (батьків і вихователів), які організують такі впливи, реалізуючи поставлені завдання морального виховання з обов'язковим урахуванням індивідуально-особистісних вікових і психологічних особливостей дошкільника;

- особистісність потребує зорієнтованості на кожного вихованця, пошуку індивідуальних виховних впливів задля формування його особистісної моральної спрямованості, що проявляється в моральній поведінці, висловлюваннях і розвитку морально-почуттєвої сфери;

- реляційна орієнтованість (relation – ставлення) – прогнозує встановлення моральних взаємин дитини з довколишніми, що одночасно визначає рівень її моральної вихова-

ності і свідчить про сформованість знань про правила і норми поведінки, прийняття їх як власних моральних цінностей. Це відображається на міжособистісних взаєминах дошкільників;

- лонгїтюдність (тривалість і систематичність) – означає, що моральне виховання вимагає постійності його здійснення і не може бути штучно від'єднаним від виховної системи загалом. Дитина безперервно накопичує багаж морального досвіду, отримуючи його стихійно (у процесі самостійного пізнання довколишнього) і цілеспрямовано (під час взаємодії з дорослими), який поповнюється з її зростанням і розвитком;

- варіювання – вказує на перебіг і нерівномірність морального розвитку в дошкільному віці; те, що дитина демонструє у трирічному, п'ятирічному віці, може не проявляти, тому що ще не відбулося стійкого становлення складників її моральності. Це вимагає від дорослих обізнаності про потенціал дошкільника, умови та тенденції його морального виховання (Лохвицька, 2014).

Моральному розвитку сприяє посилення з віком значущості моральних норм і правил, підвищення адекватності оцінки своїх учинків й учинків інших людей на основі моральних знань. При цьому дошкільник залишається дуже залежним від оцінок дорослих. Основними етичними поняттями, які зумовлюють розвиток моральної сфери особистості дошкільнят, є: добре – погано, ввічливість – грубість, добро – зло тощо.

Дорослі систематично ознайомлюють дітей з нормами моралі, що містять у собі вимоги до поведінки людей. Вони мають об'єктивний імперативний характер, але адресуються до свідомості, знаходять висвітлення в законах, приписах, заповідях, звичаях, містять норми ставлення до різних сторін навколишнього світу: людей (гуманізм, доброзичливість); праці (працьовитість, взаємодопомога, усвідомлення значущості праці в суспільстві); соціальної дійсності (любов до рідного краю, елементи патріотизму); природи (турбота про її благополуччя, посильна участь у її

охороні); себе (відповідальність, наполегливість, почуття власної гідності, саморегуляції поведінки). Моральні норми мають узагальнений характер і недоступні повному усвідомленню дошкільниками тією мірою, що необхідна для регуляції власної поведінки. Тому діти не можуть скористатися цими нормами в ситуаціях, що вимагають морального вибору, його варто пояснити, і лише потім правило стає зрозумілим. Конкретизація являє собою такі доповнення в роз'ясненнях педагога – повідомляє правило, що регулює поведінку у сформованій ситуації й пропонує можливі вчинки, що задовольняють правило. Так поступово в дітей накопичується практичний досвід. У віці 4–5 років уже доступний прояв моральних почуттів: співпереживання, співчуття, жалю, спільної радості. Якщо дитина переважно реагує на ситуацію, то в цьому віці уже може розуміти емоційний стан однолітка, його почуття. Вона починає відчувати подібне співпереживання, тобто те саме переживання, що відчуває одноліток.

У процесі формування етичних уявлень і моральної поведінки дошкільника важливим фактором слугує оцінна дія дорослого. Її сприймання та розуміння дитиною згодом призводить до виникнення такої оцінної дії в самій дитині. Спочатку ця дія спрямовується на ровесника, моральна поведінка якого критично і прискіпливо оцінюється. Легше оцінюються ті якості, які дорослий найчастіше виділяє. Поступово вплив оцінки дорослого на поведінку дітей зростає, оскільки саме він найчастіше виділяє й оцінює. Поступово вплив оцінки дорослого на поведінку дітей зростає, оскільки дорослий усе більше сприймається як взірець, еталон, з яким дитина порівнює себе і свої дії.

Сформованість гуманних почуттів спонукає дошкільника до здійснення морально-ціннісних учинків не стільки за вказівкою педагога, його похвали, скільки через прищеплене гуманне ставлення до оточуючих.

Для формування етичних уявлень дітей важливими є бесіди з до-

рослим на етичну тематику. Вони прагнуть зрозуміти складні етичні питання, критерії моральної оцінки, намагаються знайти виправдання негідним учинкам однолітків, а відтак ставлять питання дорослим, ініціюють бесіди з ними. У процесі ознайомлення дітей з нормами моралі у практиці успішно використовується художня література, де письменники показують героїв у доступній формі, описуючи конкретні вчинки. Дошкільникам стає все зрозумілим з погляду відповідності до норм моралі, і виникає бажання ідентифікувати себе з позитивними героями.

У період дошкільного дитинства відбувається інтенсивне засвоєння первинних етичних норм поведінки, формування пов'язаних з ними моральних переживань. Цього слід було очікувати, пам'ятаючи, що в цей період надзвичайно інтенсивно засвоюються суспільні функції дорослих, їх ставлення до предметів і один до одного. Прийняття дітьми етичних норм і формування моральних почуттів – частина загального процесу активного проникнення в життя дорослих, їх взаємини й учинки. Під час читання казки педагогові важливо донести до дітей переживання героя, передати їм своє ставлення до ситуації, дій, персонажів, які описуються, а основне – свої почуття. Тут допомогою стає і міміка, і жест, і голос, і поза, і погляд на дітей. У художніх творах у різній формі описуються моральні норми. Найбільш відкрито й доступно дошкільникам вони показані в художніх творах, де подано позитивний учинок героя, одразу дається оцінка учинку, психологічна характеристика героя. Саме з таких здобутків варто починати ознайомлення дітей з нормами моралі, упродовж чого будуть формуватися етичні уявлення. Казки, віддзеркалюючи загальні закономірності творів народного епосу, містять певні етичні характеристики, акумулюють і зберігають усе, що варте уваги нащадків. У казках відтворюються світогляд народу, його морально-етичні та естетичні принципи, багатовіковий досвід виховання підростаючого покоління. Саме тому педагогічне використан-

ня казки потребує аналітичного підходу, а також вивчення їх педагогічної цінності для розвитку дитини в дошкільний період.

У казці протистоять лише наймо-вірно сильні та дуже слабкі, надзвичайно сміливі й нестерпно боязкі герої. Художня цілісність казкових образів простежується в найтіснішому органічному зв'язку зовнішнього вигляду персонажа з його характером, учинками, мотивами поведінки, тобто казка не припускає і не вибачає своєму герою дій, які не відповідають його образу. Зрозуміла й нескладна характеристика позитивних і негативних героїв допомагає дітям розібратися в сутності конфлікту, що відбувається між ними, визначити своє ставлення до них, дати адекватну оцінку їхній поведінці. У світі казок дитина реалізує великі та маленькі мрії. Її прагнення, що не завжди реалізуються в реальному житті, здійснюються в казці. Гострий сюжет, пригоди, перетворення викликають сильні враження та не дають уяві дітей згаснути. Обов'язкова кінцівка повертає в дійсність. Зрозуміла, яскрава, виразна мова казки, влучні порівняння, дотепні вислови вмить запам'ятовуються.

Казка як цілісний авторський художньо-літературний твір або продукт усної народної творчості має величезний розвивальний і виховний потенціал. Вона є скарбницею правил, мудрості та життєвого досвіду багатьох поколінь людей. Її розглядали як засіб відображення глибинних процесів психіки людини такі науковці, як Е. Берн, Б. Беттельхейм, Л.Виготський, М. Гнезділов, Д. Ельконін, М. Осоріна, В. Пропп, Е. Фромм, К.Юнг та інші. Саме на цій основі і виникає психолого-педагогічний напрям – казкотерапія, тобто процес утворення зв'язку між казковими подіями та поведінкою в реальному житті, перенесення казкових смислів у реальність.

Казка дає змогу дошкільникам:

- знаходити для себе відповіді на специфічні дитячі запитання про устрій світу (про добро і зло) в особливій метафоричній формі;
- розв'язувати проблеми невизначеності під час взаємодії з навко-

лишнім світом, тобто вчитися прогнозувати події, будувати власну поведінку на основі створення цілісної образної картини світу;

- усвідомлювати сенс казкових подій, їх взаємозв'язок із ситуаціями реального життя;

- співвідносити отримані відповіді та зроблені висновки з власною поведінкою і бути активним користувачем свого "банку моральних життєвих ситуацій" (*Машовець, Карноухова, 2012*).

Необхідні для повноцінного розвитку фантазія, творчість розвиваються у дошкільників під час слухання, обговорення, вигадання казки. Формуючи етичні уявлення, важливо не просто читати їм будь-які казки для розваги, а добирати такі твори, що сприятимуть емоційно-забарвленому ставленню до добра і зла. Важливо співвідносити сюжет казки із системою моральних цінностей, що дають змогу гармонійно взаємодіяти з навколишнім світом. Так, дитина змалечку усвідомлює, що кожна причина має наслідки. Метод казкотерапії – це інтегрована діяльність, у якій дії уявної ситуації пов'язані з реальним спілкуванням, що спрямоване на самостійність, активність, творчість, регулювання власного емоційного стану. Це долає у дітей високий рівень тривожності, різноманітні страхи, агресивність, адаптує до колективу. Казкотерапію можна використовувати в роботі з агресивними дітьми, невпевненими, сором'язливими. Про казкотерапію вперше заговорив Ш.Амонашвілі і ним була розроблена методика виховання характеру дитини через казки. Практична робота дає змогу самореалізуватися, розвинути творчі здібності, здатність до емоційної регуляції, підвищення самооцінки. Події, які відбуваються у казках, можуть трапитись і в реальності, але не в буквальному смислі. За допомогою казкових сюжетів дошкільники вперше опановують основні життєві принципи, порівнюють добрі та погані вчинки. Вони можуть самостійно вирішувати, хто позитивний герой, а хто негативний. Казкотерапія більше зорієнтована на дітей дошкільного віку тому, що вони ще не здатні оцінити події, проаналізу-

вати їх для прийняття самостійних рішень. Дошкільники потребують допомоги дорослих. Але і дорослі не завжди вчасно зрозуміють деякі негаразди в житті дітей, адже не мають відповіді на те, що саме спонукало їх так вчинити (*Казкотерапія...*, 2011).

Під час гри, перевтілюючись у казкового героя, дитина може спокійно розповісти про свої почуття, думки. Саме під час сеансів казкотерапії надається можливість засвоїти культуру поведінки, навчитись реагувати на різні ситуації, підвищити рівень знань про себе й оточуючих, тому що казки зрозуміліші для них порівняно з поясненнями педагогів і батьків.

Ефективний засіб допомогти дошкільнику впоратись з труднощами – це не тільки розповісти казку, але й обговорити, пояснити незрозуміле. Таким чином, він засвоїть певні моральні уроки. Для цього замало одного сеансу, необхідна клопітка робота з певною метою. Казкотерапія відрізняється від решти методів тим, що педагогічна дія відбувається на ціннісному рівні, тобто, взаємодіючи з іншою людиною, завжди опираємось на базові життєві вартісності: Співпрацю, Істину, Любов, Віру, Гідність, Спокій, Ентузіазм, Доброту тощо.

Щоб досягти позитивного результату, сформувані етичні уявлення у дошкільників за допомогою казкотерапії, слід створити на занятті певну педагогічну атмосферу. Основний момент казкотерапії – добровільність участі дітей. Тому важливою є мотивація учасників: з одного боку, образний текст, небилиці, з іншого – розглядання ілюстрацій, відгадування загадок про казкових героїв. Дитина повинна відчувати уважне ставлення з боку дорослого. Не всі діти відразу беруть участь у грі. Деякі з них спочатку спостерігають за тим, що відбувається, і лише згодом у них виникає бажання спробувати себе в цікавому видовищі. З урахуванням індивідуальних особливостей дітей, починаємо казкотерапію з тими, хто швидше відгукується на запрошення дорослого; при цьому додатково мотивуємо на залучення до гри решти дітей. Від ступеня психологічного

комfortу учасників безпосередньо залежать їх активність. До початку проведення казкотерапії необхідно їх ознайомити з казкою, а при повторній зустрічі їм буде легко зосередитися на образній лексиці, що характеризує зовнішній вигляд героя, виразно відобразити в міміці, русі емоційний стан персонажа.

Увагу приділяємо руховій активності дітей, тому що стомлюваність після багаторазового виконання психогімнастичних етюдів призводить до мимовільного розслаблення організму, позбавлення емоційного напруження. Лише незначну частину часу діти малоактивні, а саме тоді, коли: дорослий розповідає казку; вони фантазують за музичною композицією; перебувають у ролі глядачів у грі-драматизації за окремими епізодами казки. В іграх заохочуються висловлювання щодо сюжету, дій однолітків, власних переживань. Після завершення казкотерапії, вихователь розпитує дітей про те, які ігри і вправи сподобалися, запам'яталися, ролі яких казкових героїв хотілося б виконати повторно. Якщо дитині важко сформулювати зв'язну розповідь, їй пропонується переглянути відеозапис окремих ігор. Думка дітей повинна обов'язково враховуватись.

Між сеансами казкотерапії необхідно звернути увагу на поведінкові реакції, емоції дошкільників. Сором'язливим, замкнутим у собі доцільно розподіляти ролі героїв із сильними рисами вдачі (сильний ведмедик, смілива білочка). Схильними до впертості, капризів у казкотерапії зображають негативні риси характеру, коментують, складають історії про таких персонажів. Згодом можна помітити позитивні зміни, поліпшення настрою, розвиток емоційної стійкості та зв'язного мовлення.

Казкотерапія проводиться підгрупами дітей, оптимальна кількість учасників – 8–10 осіб. Як свідчить практика, саме в цьому діапазоні ефект групової казкотерапії можуть виявлятися особливо яскраво. Бажано, щоб до складу кожної підгрупи входили діти, здатні ефективно встановлювати контакти з оточуючими, правильно розрізняти їхні емоційні стани, а також такі, які вміють пере-

дати характер казкового героя в русі, міміці та мовленні. Вони не тільки можуть захопити інших власним артистизмом, але й разом з вихователем надати допомогу одноліткам, котрі зазнають труднощів у вираженні міміки, рухів.

Найзручніше місце для казкотерапії – окреме, невелике, добре освітлене приміщення (кімната казок). Її досить проводити один раз на тиждень. Тривалість казкотерапії у молодшій і середній групах – до 20, у старшому дошкільному віці – до 30 хвилин. Регулярність проведення сприяє зміцненню позитивного ефекту в розвитку особистості та її мовлення. Необхідно використовувати творчі ігри з елементами пошуку, вибору найвідповіднішого варіанту розв'язання проблеми. У випадках, коли гра емоційно захоплює дітей, вихователь повинен надати можливість задовольнити їх прагнення до активності. Можна відвести більше часу на вправу для розслаблення під музику. У разі виникнення відчуття втоми педагогу слід перевести увагу дітей на інший вид діяльності: виліпити з пластиліну фігурки героїв, зробити малюнки до найяскравіших епізодів казки, погратися тощо. Серед жанрів казок доцільно визначити притчі, легенди, байки, міфи, казки тощо. Залежно від своєї мети казки можуть бути діагностичними, коригувальними і психотерапевтичними. Діагностичні казки застосовуються на початковому етапі казкотерапії, оскільки дозволяють виявити певні властивості особистості, проблеми, рівень розвитку необхідних знань про навколишню дійсність, життєві цінності. Коригувальні казки передбачають розвиток необхідних навичок, умінь, набуття знань. За допомогою коригувальної дії виявляється вплив на поведінку дитини. Наприклад, коли сеанс казкотерапії проводиться з невпевненою в собі дитиною, замкнутою, у процесі діагностичної роботи з'ясовується, що причиною цього є не просто певні риси темпераменту, а страхи, то необхідно використовувати такі казки, що допомогли позбавити таких явищ. Психотерапевтичні казки можуть застосовуватися як на завершальному

етапі казкотерапії, так і на будь-якому іншому. Основним завданням є дія не безпосередньо на образ мислення людини або її поведінку, а сферу її невідомого, тобто на духовну складову. Вони не дають конкретних готових відповідей на запитання, що хвилюють, а дозволяють їй самій знайти їх (*Кишинська, 2017*).

Кожна "чарівна" казка складається з декількох частин пов'язаних між собою. Перша частина, тобто початок казки, ознайомлює із сюжетом, основною темою, готує до подальших подій. Це вступна теоретична частина, завдання якої розкриття висвітленої головної проблеми; підготовка читача до відповіді про те, що він може дізнатися з цієї казки і чого вона може навчити.

В основній частині відбувається розвиток сюжету, слово відіграє практичну роль, відображає позицію головного героя. У ній до кінця розкриваються: проблеми, які доводиться розв'язувати героєві; засіб (здебільшого – це казковий помічник), який допомагає героєві упоратися з труднощами і досягти поставленої мети; ставлення головного героя до себе, його самооцінка; ставлення до навколишнього світу і тих казкових героїв, які його оточують. З цієї частини казок дуже важливо зробити висновок, зрозуміти й усвідомити основні проблеми героя, допущені ним помилки, стикаючись з подібними ситуаціями в реальному житті, не припускати таких помилок. Для цього допомагають сюжети коміксів (*Остапенко, Стеценко, 2017*).

Завершальною складовою кожної казки є розв'язання проблеми, конфлікту, що виник у другій частині. У ній герой долає всі труднощі, нагороджується долею за створене ним добро, а зло, що неодмінно присутнє в кожній казці, виявляється переможеним і покараним.

Кінець казки є найважливішим для дитини, оскільки саме у ньому висловлюється її мораль і робляться необхідні висновки.

Таким чином, кожна казка є сукупністю структурних елементів, що допомагають здійснити основні функції казок і досягти поставленої мети. Проходячи з головним героєм

усі етапи, дитина засвоює необхідні життєві цінності, вчиться долати труднощі та розв'язувати проблеми.

З метою виявлення рівня сформованості етичних уявлень було проведено дослідження з дітьми 5-го року життя, залучено дві групи – експериментальна (далі – ЕГ) та контрольна (далі – КГ). Воно передбачало три послідовних етапи: констатувальний, формувальний, контрольний.

Мета констатувального етапу – вивчення рівня сформованості етичних уявлень дітей. Запропоновані такі методики:

Методика № 1. "Бесіда – інтерв'ю" діагностичного характеру.

Методика № 2. "Склади сюжетні картинки" – вивчення емоційного ставлення дітей до моральності життєвих ситуацій та оцінки їх.

Методика № 3. "Спостереження за дітьми в повсякденному житті".

Методика № 4. "Історії".

Метою формувального етапу стало проведення системи роботи з підвищення рівня сформованості етичних уявлень у дітей ЕГ, розроблена й адаптована система роботи з дітьми на формування етичних уявлень з використанням казкотерапії відповідно до критеріїв та їх показників. Для цього скористались казками В. Сухомлинського ("Як котові соромно стало", "Лисенятко", "Як Білочка Дятла врятувала", "Мурашка-мандрівниця", "Куди поспішали мурашки" тощо) та народними ("Котик і Півник", "Лисичка та Журавель", "Колосок", "Подарунки від святого Миколая", "Зайчикова хата" тощо), добіркою сюжетів морально-етичних коміксів, морально-етичними бесідами "Оціни вчинок", "Правила поведінки у гостях", "Ми всі різні, але всі рівні", читання та обговорення змісту казок етичного характеру В. Сухомлинського, народних казок, сюжетно-рольовими іграми ("Сім'я", "Дитячий садок", "Лікарня", "Швидка допомога", "Рятувальники", "Листоноші", "Магазин", "В автобусі").

Педагоги запропонували консультації для батьків вихованців "Співпраця закладу дошкільної освіти та сім'ї у моральному вихованні дітей", "Форми роботи ЗДО та роди-

Таблиця

Результати сформованості етичних уявлень дітей 5-го року життя				
Рівні	КГ (у %)		ЕГ (у %)	
	Констатувальний	Контрольний	Констатувальний	Контрольний
Високий	20 %	22 %	22 %	30 %
Середній	62 %	64 %	58 %	60 %
Нижче середнього	18 %	14 %	20 %	10 %

ни щодо формування етичних уявлень дітей дошкільного віку", "Щоб від казок була користь", "Виховання духовності та моральності дошкільників", "Організація і проведення казкотерапії", семінар-практикум "Формування етичних уявлень дошкільників".

Контрольний етап дослідження передбачав перевірку ефективності проведеної системи роботи. Ми отримали результати, які засвідчили про динаміку сформованості етичних уявлень у дітей 5-го року життя (таблиця).

Результати проведеного дослідження показують, що високий рівень сформованості етичних уявлень виявлено у 30% (ЕГ) та 22% (КГ), середній рівень – 60% (ЕГ) та 64% (КГ), низький рівень – 10% (ЕГ) та 14% (КГ) дітей.

Отже, одержані результати свідчать про ефективність використання методу казкотерапії у формуванні етичних уявлень дітей. Запропонована й апробована система роботи продемонструвала позитивні результати. На нашу думку, формування етичних уявлень буде здійснюватись більш ефективно, якщо робота з дітьми матиме цілеспрямований, систематичний характер. Тоді і метод казкотерапії буде досить дієвим.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Казкотерапія більше зорієнтована на дітей дошкільного віку, позаяк вони ще не здатні оцінити події, які відбуваються в реальному житті, та проаналізувати їх для прийняття самостійних рішень. Саме формування етичних уявлень за допомогою казкотерапії

буде ефективним, якщо враховуватиметься систематичність у роботі педагога. Цей процес відбувається поступово, протягом усього перебування дитини в закладі дошкільної освіти за умови систематичного навчання. Тільки щоденна планомірна праця з питання формування етичних уявлень у дітей, починаючи з молодшого дошкільного, створення умов, за яких вони мають можливість закріплювати знайомі морально-етичні правила та засвоювати нові правила поведінки, забезпечить досягнення високих результатів у роботі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Богуш, А. М. (2002). Формування оцінно-етичних суджень у дітей старшого дошкільного віку. Одеса: ПНЦ АПН України. 239 с.
- Гончаренко, С. У. (1997). Український педагогічний словник. Київ: Либідь. 376 с.
- Казкотерапія в роботі з дошкільниками. (2011). Харків: Основа. 240 с.
- Кишинська, А. (2017). Вивчаємо рівень сформованості етичних уявлень у дітей. *Вихователь-методист дошкільного закладу*, 10, 32–37.
- Крупський, Я. В., Михалевич, В. М. (2010). Глумачний словник з інформаційно-педагогічних технологій. Вінниця: ВНТУ. 72 с.
- Лохвицька, Л. В. (2014). Програма з морального виховання дітей дошкільного віку "Скарбниця моралі". Тернопіль: Мандрівець. 128 с.
- Машовець, М., Карноухова, А. (2012). Вплив казки на формування особистості дитини: моральний аспект. *Вихователь-методист дошкільного закладу*, 7, 20–24.
- Поніманська, Т. І. (2004). Дошкільна педагогіка. Київ: Академвидав. 456 с.
- Остапенко, О., Стеценко, І. (2017). Моральне виховання в захопливих коміксах. *Дошкільне виховання*, 6, 19–20.

REFERENCES

- Bohush, A. M. (2002). Formuvannia otsinno-etychnykh sudzhen u ditei starshoho doshkilnoho viku. Odesa. 239 p.
- Honcharenko, S. U. (1997). Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk. Kyiv. 376 p.
- Shyk, L. A. (2011). Kazkoterapiia u roboti z doshkilnykamy. Kharkiv. 240 p.
- Kyshynska, A. (2017). Vychaiemo riven sformovanosti etychnykh uiaвлен u ditei. *Vykhovatel-metodyst doshkilnoho zakladu*, 10, 32–37.
- Krupskyi, Ya. V. (2010). Tlumachnyi slovnyk z informatsiino-pedahohichnykh tekhnolohii. Vinnytsia. 72 p.
- Lokhvytska, L. V., (2014). Prohrama z moralnoho vykhovannia ditei doshkilnoho viku "Skarbnytsia morali". Ternopil. 128 p.
- Mashovets, M. (2012). Vplyv kazky na formuvannia osobystosti dytyny: moralnyi aspekt. *Vykhovatel-metodyst doshkilnoho zakladu*, 7, 20–24.
- Ponimanska, T. I. (2004). Doshkilna pedahohika. Kyiv. 456 p.
- Ostapenko, O. (2017). Moralne vykhovannia v zakhoplyvykh komiksakh. *Doshkilne vykhovannia*, 6, 19-20.

Стаття надійшла 18.05.2022 р.

